६. नागरी सहकारी बँक
(Urban Co-operative Bank)

६.१ प्रस्तावना
६.२ अर्थ व व्याख्या
६.३ कार्ये
६.४ समस्या
६.५ उपाय
६.६ सारांश
६.७ महत्वाच्या संज्ञा
६.८ स्वाध्याय

६.१ प्रस्तावना (Introduction) :

भारतात ग्रामीण भागातील आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या वर्गाचा आर्थिक स्तर उंचावण्यासाठी सहकार चळवळ सुरू झाली. परंतु शहरी व निमशहरी भागातील मध्यमवर्गीय जनतेसाठीही सहकारी संस्थाची गरज वाटू लागली.

भारतामध्ये सहकारी पतपुरवठ्याची त्रिस्तरीय रचना अस्तित्वात आहे. राज्यपातळीवर राज्य सहकारी बँक, जिल्हा पातळीवर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका तर गाव पातळीवर प्राथमिक पतपुरवठा सहकारी संस्था अशी ही त्रिस्तरीय रचना अस्तित्वात आहे.

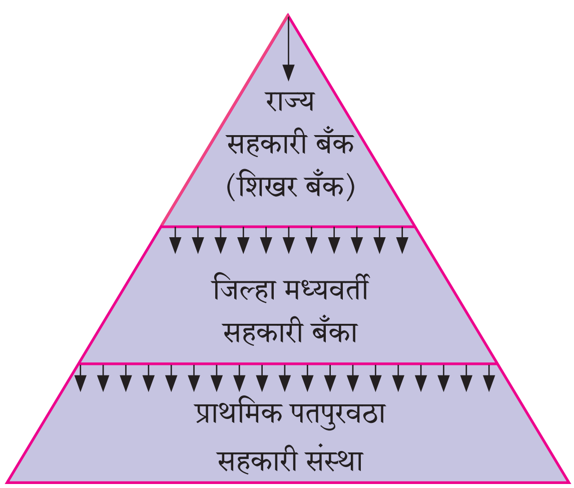

सहकारी पतपुरवठा रचना

शहरी भागातील कामगार, कारागीर, लहान व्यापारी, पगारदार नोकरवर्ग यांच्या आर्थिक गरजा भागविण्यासाठी, त्यांची सावकारांच्या पाशातून मुक्तता करण्यासाठी, त्यांना वैयक्तिक तारणावर कर्जपुरवठा करण्यासाठी, बचतीची व काटकसरीची सवय लावण्यासाठी नागरी सहकारी बँकेची स्थापना करण्यात आली.

ज्या प्राथमिक सहकारी बँका शहरी व निमशहरी भागात स्थापन झालेल्या आहेत त्यांना नागरी सहकारी बँका असे म्हणतात.

भारतात पहिली नागरी सहकारी बँक ही ५ फेब्रुवारी,१८८९ मध्ये मुंबई प्रांतातील बडोदा या शहरात श्री विठ्ठल लक्ष्मण

कवठेकर तथा भाऊसाहेब कवठेकर यांच्या मार्गदर्शनाखाली स्थापन झाली. या संस्थेचे नाव 'अन्योन्य साहाय्यकारी मंडळी' असे होते. या बँका ठेवी स्वीकारणे, कर्जपुरवठा करणे व बँकिंग सेवा पुरविण्याचे कार्य करतात.

६.२ अर्थ व व्याख्या (Meaning and Definition) :

- **अर्थ (Meaning)**

एखाद्या शहरापुरते मर्यादित कार्यक्षेत्र असलेली, शहरी लोकांकडून ठेवी गोळा करण्यासाठी व त्यांना वैयक्तिक तारणावर (सोन्या-चांदीचे दागिने इ.) विविध हेतूने कर्जे देण्यासाठी, बँकिंगची इतर कार्ये करण्यासाठी स्थापन झालेली सहकारी संस्था म्हणजे नागरी सहकारी बँक होय. शहरी भागातील लोकांना बँकिंग सेवा पुरविणाऱ्या व तसेच लहान व्यापारी, कारागीर, मध्यमवर्गीय, पगारदार व्यक्ती यांना कर्जपुरवठा करणाऱ्या बँकेला नागरी सहकारी बँक असे म्हणतात.

शहरी किंवा निमशहरी भागात कर्जपुरवठा करण्यासाठी सहकारी तत्वावर स्थापन झालेली संस्था म्हणजे नागरी सहकारी बँक होय.

- **व्याख्या (Definition)**

➢ "ज्या नागरी सहकारी बँकांचे भागभांडवल व राखीव निधी एक लाख रुपयांपेक्षा अधिक आहे, ज्या सामान्य बँकिंगची कार्ये करतात आणि ज्या इतर सहकारी संस्थांना सभासदत्व देत नाहीत त्यांना प्राथमिक सहकारी बँका किंवा नागरी सहकारी बँका असे म्हणतात." - **बँकिंग नियमन कायदा (१९४९)**

नागरी सहकारी बँकांना भारतीय बँकिंग नियमन कायद्यातील (१९४९)तरतुदी सन १९६६ पासून लागू करण्यात आल्या. नागरी सहकारी बँकेचे सभासदत्व हे पगारदार वर्ग, छोटे व्यापारी, मध्यमवर्गीय, कारागीर इत्यादींना दिले जाते. बँकेच्या कार्यक्षेत्रात राहणाऱ्या कोणत्याही व्यक्तीला या बँकेचे सभासदत्व खुले असते. नागरी सहकारी बँका या जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेच्या सभासद असतात.

६.३ नागरी सहकारी बँकेची कार्ये (Functions of Urban Co-operative Bank) :

शहरी व निमशहरी भागातील जनतेच्या आर्थिक गरजा पूर्ण करून त्यांना बँकिंग सुविधा पुरविणे या उद्देशाने नागरी सहकारी बँकेची स्थापना झालेली असते. नागरी सहकारी बँकांनी शहरी भागातील जनतेच्या मनात आपले स्वतंत्र स्थान निर्माण केलेले आहे. सुलभ कार्यपद्धती आणि सभासद व बिगरसभासदांच्या गरजांची विनाविलंब पूर्तता यामुळे या बँकांना शहरी भागामध्ये लोकप्रियता निर्माण झालेली आहे. नागरी सहकारी बँका पुढील प्रमाणे कार्ये करतात.

नागरी सहकारी बँकेची कार्ये

१) ठेवी स्वीकारणे	६) आधुनिक बँकिंग सेवा
२) कर्ज देणे	७) स्वयंरोजगाराला मदत करणे
३) प्रतिनिधी म्हणून कार्य करणे	८) त्वरित ग्राहक सेवा
४) हुंड्या वटविणे	९) वित्तीय व्यवस्थापन
५) सुरक्षित खणांची सोय	१०) कर्मचारी व अधिकारी यांना प्रशिक्षण देणे

१) **ठेवी स्वीकारणे :** नागरी सहकारी बँकेचे मुख्य कार्य समाजातील लोकांकडून ठेवी स्वीकारणे हे असते. शहरी व निमशहरी भागातील सभासद व बिगर सभासद ठेवी स्वीकारण्याचे कार्य नागरी सहकारी बँका करतात. चालू ठेवी, बचत ठेवी, मुदत ठेवी, पुनरावर्ती ठेवी, पिग्मी ठेवी इत्यादी स्वरूपाच्या ठेवी या बँका स्वीकारतात.

२) **कर्ज देणे :** नागरी सहकारी बँका सभासद व बिगरसभासदांना स्थिर मालमत्तेच्या तारणावर अल्प व मध्यम मुदतीचा कर्जपुरवठा करतात. लहान व्यापारी, पगारदार, व्यावसायिक, विविध क्षेत्रातील कारागीर त्यांच्या गरजा विचारात घेऊन कर्जे दिली जातात. सभासदांना घरबांधणीसाठी, मुलामुलींच्या शिक्षणासाठी, दूरचित्रवाणी, संगणक इत्यादी वस्तूंची खरेदी करण्यासाठी व मूलभूत गरजा भागविण्यासाठी कर्जपुरवठा करतात. व्यापारी व व्यावसायिकांना चालू खात्यावर अधिविकर्ष सवलत देतात.

३) **प्रतिनिधी म्हणून कार्य करणे :** नागरी सहकारी बँका व्यापारी बँकांप्रमाणेच बँकिंगची सर्व कार्ये करतात. खातेदारांचा प्रतिनिधी म्हणून त्यांची दूरध्वनी व विजेची बिले भरणे, विम्याचा हप्ता भरणे, भागांची आणि कर्जरोख्यांची खरेदी-विक्री, मुलांची शैक्षणिक फी, घरभाडे, गृहकर्जाचे हप्ते, कर्ज परतफेड हप्ते भरणे इत्यादी कार्ये करतात.या कामाकरिता या बँका नाममात्र सेवाशुल्क घेतात. सभासदांना योग्य गुंतवणुकीसाठी मार्गदर्शन करतात.

४) **हुंड्या वटविणे :** मालाच्या खरेदी–विक्रीच्या व्यवहारामध्ये जेंव्हा दोन पक्षांमध्ये (Party) उधारीचा व्यवहार होतो त्यावेळी ऋणको एक लेखी वचन चिठ्ठी (Bill Of Exchange) धनकोला देतो त्याला हुंडी असे म्हणतात. ही हुंडी विशिष्ट मुदतीची असते. मुदतीच्या अगोदर नागरी सहकारी बँका धनकोच्या गरजेनुसार ह्या हुंड्या वटवितात. हुंडी वटविण्याची कसर (Discount) हुंडीच्या रकमेतून वजा करतात.

५) **सुरक्षित खणांची सोय :** नागरी सहकारी बँका त्यांच्या सभासदांना व ग्राहकांना सुरक्षा खणांची सोय उपलब्ध करून देतात. सुरक्षित खणांमध्ये सभासद व खातेदारांना आपल्या मौल्यवान वस्तू (सोन्या-चांदीचे दागिने)महत्वाची कागदपत्रे, दस्तऐवज, भाग व कर्जरोखे इत्यादी सुरक्षितपणे ठेवता येतात. मौल्यवान वस्तू सुरक्षित सांभाळण्याचे कार्य नागरी सहकारी बँका करतात. सुरक्षित खणांसाठी बँका भाडे आकारतात.

६) **आधुनिक बँकिंग सेवा :** नागरी सहकारी बँका आपल्या सभासदांना व खातेदारांना आधुनिक बँकिग सेवा उपलब्ध करून देतात. उदा. ए.टी.एम. ची सेवा २४ तास उपलब्ध करून देतात. ही सेवा प्रामुख्याने बसस्थानक, रेल्वे स्टेशन, बाजारपेठा येथे उपलब्ध करून दिली जाते. इलेक्ट्रॉनिक फंड ट्रान्सफरची सुविधा उपलब्ध करून दिली जाते. तसेच कोअर बँकिंग, मोबाईल बँकिंग, इंटरनेट बँकिंग, क्रेडिट कार्ड, डेबिट कार्ड इत्यादी सेवा या बँकेने व्यवहारामध्ये आणलेल्या आहेत. टेली बँकींगमध्ये ठरावीक फोन नंबर ग्राहकांसाठी राखून ठेवला जातो. ग्राहकांनी फोन केल्यास त्यांच्या खात्यावरील व्यवहाराची माहिती त्याला मिळू शकते. त्याचबरोबर परकीय विनिमयाचा चालू दर याची माहिती पुरविली जाते.

७) **स्वयंरोजगारास मदत करणे :** शहरी व निमशहरी भागात स्वयंरोजगार करणाऱ्या व्यक्तींना नागरी सहकारी बँका कर्जपुरवठा करतात. सुट्या यंत्राच्या भागांची निर्मिती, यंत्र दुरुस्ती, वाहनचालक इत्यादींना कर्जपुरवठा ही बँक करीत असल्याने स्वयंरोजगारास मदत होते.

८) **त्वरित ग्राहक सेवा :** जागतिकीकरणाचा अवलंब केल्यामुळे सर्वच क्षेत्रात स्पर्धा वाढलेली आहे. नागरी सहकारी बँका बँकिंग विषयक सेवा देते म्हणजे ग्राहकांच्या गरजा विचारात घेऊन त्यांना आपल्या स्पर्धकांपेक्षा कमीतकमी खर्चात व वेळेत जास्तीत जास्त सेवा मिळवून देते. ग्राहक बँकिंग सेवेसाठी किंमत मोजत असतो. म्हणून ग्राहकांशी चांगले संबंध प्रस्थापित करून त्वरित बँकिंग सेवा उपलब्ध करून देण्याचे कार्य या बँका करतात.

९) **वित्तीय व्यवस्थापन :** नागरी सहकारी बँका निधीची योग्य गुंतवणूक करतात. रिझर्व्ह बँकेने दिलेल्या सूचनांचे पालन करून त्यांच्याकडील अतिरिक्त निधीच्या गुंतवणुकीचे व्यवस्थापन रोखता, सुरक्षितता व लाभप्रदता या तत्वावर करतात.

१०) **कर्मचारी व अधिकारी यांना प्रशिक्षण देणे :** नागरी सहकारी बँकामधील कर्मचारी व अधिकारी यांना व्यावसायिक प्रशिक्षण देणे त्यांच्यासाठी मुख्य कार्यालयात कार्यशाळांचे आयोजन करण्याचे कार्य ही बँक करते. बँकेतील कर्मचारी आणि अधिकारी यांच्या कार्यावर व गुणवत्तेवर बँकांचे यश अवलंबून असते.

शहरी व निमशहरी भागामध्ये वाहनचालक, कारागीर, लहान व्यावसायिक यांना कर्जपुरवठा ही बँक करते. त्यामुळे शहरी भागामध्ये स्वयंरोजगाराची संधी निर्माण करण्याचे कार्य नागरी सहकारी बँक करते. शहरी व निमशहरी भागाचा विकास नागरी सहकारी बँकेच्या कार्यावर अवलंबून असतो.

कृती १ : नागरी सहकारी बँकेला भेट देऊन बँकेच्या कामकाजाची माहिती मिळवा व त्याचा अहवाल तयार करा.

६.४ नागरी सहकारी बँकेच्या समस्या (Problems of Urban Co-operative Bank) :

एका शहरापुरते मर्यादित कार्यक्षेत्र असलेली, शहरी व निमशहरी लोकांकडून ठेवी गोळा करुन त्यांना वैयक्तिक तारणावर विविध कारणांसाठी कर्जपुरवठा करणाऱ्या नागरी सहकारी बँकेच्या कार्यपद्धतीत पुढील समस्या आढळून येतात.

नागरी सहकारी बँकेच्या समस्या

१) अनुत्पादक कर्जावर भर	६) वाढती थकबाकी
२) प्रशिक्षणाचा अभाव	७) सदोष कर्जधोरण
३) अपुरा निधी	८) दुहेरी नियंत्रण
४) अकार्यक्षम व्यवस्थापन	९) राजकीय हस्तक्षेप
५) असमतोल विकास	१०) आधुनिक बँकिंग सुविधांचाअभाव

१) **अनुत्पादक कर्जावर भर :** नागरी सहकारी बँकांनी उत्पादक कार्यासाठी मोठ्या प्रमाणात कर्जवाटप करावे अशी अपेक्षा असते. परंतु या बँका घरबांधणी, वाहन खरेदी, फर्निचर, टी.व्ही. वॉशिंग मशीन, संगणक यासारख्या टिकाऊ उपभोग्य वस्तूंच्या खरेदीसाठी तसेच इतर अनुत्पादक कार्यासाठी मोठ्या प्रमाणात कर्जपुरवठा करतात.त्यामुळे कर्ज वसुली वेळेवर होत नाही.

२) **प्रशिक्षणाचा अभाव :** नागरी सहकारी बँकेतील कर्मचारी फारसे प्रशिक्षित नसतात. कर्मचाऱ्यांना बँकिंग व्यवहारांची पुरेशी माहिती नसते. बँकिंग क्षेत्रात नवनवीन होणारे बदल माहीत नसतात. कर्मचारी प्रशिक्षणाकरिता कार्यशाळा, शिबिरे इत्यादींचे आयोजन करण्यात या बँका अपयशी ठरलेल्या आहेत. या बँकांकडे पुरेसे भांडवल नसल्यामुळे प्रशिक्षणाची सोय उपलब्ध करून देता येत नाही. त्यामुळे बँकेच्या दैनंदिन कामकाजावर परिणाम होतो.

३) **अपुरा निधी :** नागरी सहकारी बँकेचे कार्यक्षेत्र एका शहरापुरते मर्यादित असते. त्यामुळे बँकेची सभासद संख्या कमी असते. सभासद संख्या कमी असल्यामुळे भाग भांडवल, प्रवेश शुल्क, सभासदांच्या ठेवी, राखीव निधी इत्यादींद्वारे जमा होणारा निधी त्यांना स्वत:चा विकास साध्य करण्यासाठी अपुरा पडतो. मध्यवर्ती सहकारी बँकादेखील नागरी सहकारी बँकांना त्यांच्या गरजेप्रमाणे कर्ज उपलब्ध करून देत नाहीत. बँकांकडे पुरेसा निधी नसल्यामुळे त्यांना स्वत:चा विकास साध्य करता येत नाही.

४) **अकार्यक्षम व्यवस्थापन :** नागरी सहकारी बँकांचे भांडवल व ठेवीचे प्रमाण अपुरे असल्यामुळे या बँका कमी वेतनावर कर्मचारी व अधिकारी यांची नेमणूक करतात. अकुशल व अकार्यक्षम कर्मचारी व अधिकारी वर्ग असल्यामुळे नागरी सहकारी बँकांच्या व्यवस्थापनात कार्यक्षमतेचा अभाव दिसून येतो. आधुनिक संगणक प्रणाली कर्मचारी वर्गाला हाताळता येत नसल्यामुळे त्याचा परिणाम नागरी सहकारी बँकांच्या कार्यक्षमतेवर झालेला आहे.

५) **असमतोल विकास :** महाराष्ट्र, गुजरात, कर्नाटक,आंध्र प्रदेश या राज्यात नागरी सहकारी बँकांचा अधिक विकास झालेला आहे. परंतु इतर राज्यांमध्ये या बँकांचा फारसा विकास झालेला नाही. त्यामुळे त्या राज्यातील शहरी कारागिरांना व लहान व्यावसायिकांना या बँकांच्या सेवेपासून वंचित राहावे लागते. भौगोलिक दृष्ट्या या बँकांचा विकास असमतोल झाल्याचे आढळते.

६) **वाढती थकबाकी :** नागरी सहकारी बँकांची थकबाकी वाढत आहे.कर्जे देताना पुरेशी काळजी न घेणे, अनुत्पादक कार्यासाठी कर्ज देणे, कर्ज वापराकडे दुर्लक्ष करणे, कर्जवसुलीची अपुरी यंत्रणा यामुळे बँका अडचणीत येतात. संचालकांचा प्रभाव, राजकीय दबावामुळे कर्ज वसुलीत अडथळे निर्माण होतात. त्यामुळे थकबाकीचे प्रमाण वाढत आहे.

७) **सदोष कर्जधोरण :** नागरी सहकारी बँकांचे कर्जधोरण सदोष असते. कर्जवाटपासंबंधीचे निर्णय संचालक मंडळ घेत असते. कर्ज मागणी अर्जाची छाननी, कर्जाचा वापर, कर्ज परत करण्याची क्षमता इत्यादी गोष्टींचा विचार न करता संचालकांच्या दबावामुळे अपात्र व्यक्तींना कर्जे दिली जातात. कर्जतारण नियमांचे पालन केले जात नाही. त्यामुळे बँका आर्थिक अडचणीत आल्या आहेत.

८) **दुहेरी नियंत्रण :** रिझर्व्ह बँक व सहकार खाते संयुक्तपणे नागरी सहकारी बँकांवर नियंत्रण ठेवतात. व्यवस्थापनाच्या दृष्टीने हे दुहेरी नियंत्रण अडचणीचे असते. बँकेला नवीन शाखा विस्तार, गुंतवणुकीत वाढ करणे, कर्जवसुली इत्यादी प्रसंगी रिझर्व्ह बँक व सहकार खाते यापैकी कोणाच्या निर्णयाची अंमलबजावणी करावयाची असा प्रश्न निर्माण होतो. दुहेरी नियंत्रणामुळे त्यांच्या कार्यात अडथळा निर्माण होतो.

९) **राजकीय हस्तक्षेप :** नागरी सहकारी बँका ज्या राजकीय व्यक्तींशी संबंधित असतात त्या व्यक्तींकडून या बँकांच्या कामकाजामध्ये म्हणजे नोकर भरती, कर्ज वितरण, कर्ज वसुली इत्यादी बाबतीत हस्तक्षेप केला जातो. त्यामुळे या बँका आर्थिकदृष्ट्या अडचणीत आल्या आहेत.

१०) **आधुनिक बँकिंग सुविधांचा अभाव :** नागरी सहकारी बँकांकडे स्वत:चा निधी अपुरा असल्यामुळे त्या आर्थिक दृष्ट्या डबघाईस आलेल्या दिसतात.राष्ट्रीयकृत व व्यापारी बँकाप्रमाणे आपल्या ग्राहकांना आधुनिक बँकिंग सुविधा उपलब्ध करून देऊ शकत नाहीत. त्यामुळे ग्राहकांची संख्या कमी होत आहे.

कर्जवाटपातील गैरव्यवहार, आर्थिक घोटाळे, वाढती थकबाकी, संचालकांची मनमानी यामुळे सहकारी बँकिंग क्षेत्र अडचणीत आले आहे. ठेवीदार व सामान्य लोकांचा विश्वास नागरी सहकारी बँकेने संपादन करून आपली कार्ये केल्यास त्या यशस्वी होतील.

कृती २ : नागरी सहकारी बँकेला भेट देऊन त्यांच्या दैनंदिन कामकाजातील अडचणीवर बँक व्यवस्थापकाशी चर्चा करा.

६.५ नागरी सहकारी बँकेच्या समस्यावर उपाय (Remedies on problems of Urban Co-operative Bank):

नागरी सहकारी बँक ही विशिष्ट शहरामध्ये स्वयंरोजगाराला मदत करणारी प्रमुख बँक असते. शहरी भागातील विविध व्यावसायिकांना कर्जपुरवठा करते. नागरी सहकारी बँकेने आपल्या कार्यपद्धतीमधील समस्यांवर पुढील उपाय केल्यास त्या त्यांच्या कार्यात यशस्वी होतील.

नागरी सहकारी बँकेच्या समस्यांवर उपाय

१) उत्पादक कर्जावर भर	६) थकबाकी वसुली
२) कर्मचारी वर्गास प्रशिक्षण	७) कर्जवाटपात सुलभता
३) भांडवलात वाढ	८) एकेरी नियंत्रण
४) कार्यक्षम व्यवस्थापन	९) निष्ठावंत संचालक मंडळ
५) समतोल विकास	१०) आधुनिक बँकिंग सेवा

१) **उत्पादक कर्जावर भर :** नागरी सहकारी बँकांनी शेतीवर आधारित दुग्ध व्यवसाय, फळ-भाजी व्यवसाय, फुलझाडाची लागवड व्यवसाय उद्योगांना कर्ज वाटप करावे. सभासदांना उपभोग्य वस्तूंच्या खरेदीसाठी कर्ज वाटप करू नये. उत्पादक कार्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर कर्जपुरवठा केल्यास थकबाकीचे प्रमाण कमी होईल.

२) **कर्मचारी वर्गास प्रशिक्षण :** नागरी सहकारी बँकांनी आपल्या कर्मचारी व अधिकारी वर्गासाठी कार्यशाळा व शिबिरे यांचे आयोजन करून प्रशिक्षण देण्यावर भर द्यावा. त्यामुळे कर्मचारी व अधिकारी वर्ग यांची कार्यक्षमता वाढण्यास मदत होईल.

३) **भांडवलात वाढ :** नागरी सहकारी बँकांनी आपल्याकडे सभासद व बिगर सभासदांकडून अधिकाधिक ठेवी आकर्षित करण्याचा प्रयत्न करावा. त्यामुळे बँकांकडील भांडवलात वाढ होण्यास मदत होईल. सभासद संख्येत वाढ केल्यास भाग भांडवलात वाढ होईल. तसेच राज्य सरकारनेही या बँकांना सुरुवातीच्या काळात भांडवल पुरवठा करावा.

४) **कार्यक्षम व्यवस्थापन :** नागरी सहकारी बँकांचे व्यवस्थापन कार्यक्षम होण्यासाठी संचालक मंडळातील सर्व संचालक, कर्मचारी वर्ग, अधिकारी वर्ग यांना सहकारी शिक्षण व प्रशिक्षण देण्याची आवश्यकता आहे. प्रभावी व्यवस्थापनासाठी व्यवस्थापन समितीला प्रशिक्षण दिले जावे.

५) **समतोल विकास :** राज्यामध्ये नागरी सहकारी बँकांचा समतोल विकास होण्यासाठी व मागासलेल्या भागात बँकांचा शाखा विस्तार होण्यासाठी रिझर्व्ह बँकेने सुरुवातीच्या काळात परतीच्या भागांच्या स्वरूपात भांडवल विना मोबदला पुरवावे. त्यामुळे मागासलेल्या शहरी भागात नागरी सहकारी बँका स्थापन होऊन समतोल विकास होईल.

६) **थकबाकी वसुली :** नागरी सहकारी बँकेने व्यक्तींकडील थकबाकी वसुलीचा वेग वाढवावा. कर्जमंजुरीच्यावेळी कर्ज परतफेडीची क्षमता विचारात घ्यावी. राजकीय दबावाचा विचार न करता कायदेशीर मार्गाने कर्जे वसूल करावीत. बुडीत कर्जाबाबत नफ्यातून विशेष बुडीत कर्ज निधी उभा करावा.

७) **कर्जवाटपात सुलभता :** नागरी सहकारी बँकेने कर्ज मागणी अर्जाची योग्य छाननी करून वेळेवर कर्ज मंजूर करून त्वरित वितरण करावे. कर्जफेड क्षमता व तारण मालमत्ता यांचा विचार करून कर्जाचे वाटप सुलभ व पारदर्शक असावे. कर्जाच्या वापरावर नियंत्रण ठेवावे. संचालकांचे नातेवाईक आणि हितसंबंधित व्यक्तींना काळजीपूर्वक कर्जे मंजूर करावीत.

८) **एकेरी नियंत्रण :** नागरी सहकारी बँकेवर रिझर्व्ह बँक व सहकार खाते यांचे दुहेरी नियंत्रण असते. या बँकांच्या विकासासाठी आणि अधिक स्वातंत्र्य व स्वायत्तता देण्यासाठी राज्याने सुधारित कायदा संमत करावा. राज्य शासनाने सामजंस्य करारादव्ारे रिझर्व्ह बँकेकडे वित्तीय नियंत्रण दिलेले आहे.

९) **निष्ठावंत संचालक मंडळ :** नागरी सहकारी बँकांनी राजकीय दबावाचे वर्चस्व न मानता योग्य गरजू सभासदांनाच कर्ज द्यावीत. त्यामुळे वसुलीची समस्या राहणार नाही. बँकांनी दैनंदिन कामकाजात व कर्मचारी भरती मध्ये राजकीय हस्तक्षेप टाळावा. संचालक मंडळाने व्यवहारात बँकिंग तत्त्वे आणि रिझर्व्ह बँक तसेच सहकार खात्याच्या आदेशाचे निष्ठापूर्वक पालन करावे.

१०) **आधुनिक बँकिंग सेवा :** नागरी सहकारी बँकेने आपल्या सभासदांसाठी व ग्राहकांसाठी काळाच्या ओघात होणारे बदल स्वीकारले पाहिजेत. ए.टी.एम., कोअर बँकिंग या सारख्या सेवा या बँकांनी उपलब्ध करून दिल्या पाहिजेत. संगणकीकरणाचा स्वीकार करून कर्मचारी वर्गालाही प्रशिक्षित केले पाहिजे. टेली बँकिंग, मोबाईल बँकिंग, डेबिट कार्ड, क्रेडिट कार्ड इत्यादी सेवा उपलब्ध करून दिल्या पाहिजेत.

नागरी सहकारी बँकांनी सभासद, ठेवीदार, सामान्य जनता यांचा विश्वास आपल्या दैनंदिन कामातून मिळविण्यासाठी आधुनिक बँकिंग तंत्राचा वापर करावा आणि ग्राहकांच्या सोयीप्रमाणे कार्यालयीन कामकाजामध्ये बदल केल्यास त्या त्यांच्या कार्यात यशस्वी होतील.

कृती ३ : नागरी सहकारी बँकेच्या समस्यावरील उपायाबाबत शिक्षकांशी चर्चा करा.

६.६ सारांश

शहरी भागातील कारागीर, छोटे व्यापारी, लघु उद्योजक, पगारदार वर्ग यांच्या कर्ज विषयक गरजा भागविण्यासाठी नागरी सहकारी बँकांची स्थापना झाली व अलीकडे या बँकांनी आपल्या शाखांचा विस्तार करून व्यापारी बँकेप्रमाणे बँकिंग सेवा पुरविण्याचे कार्य हाती घेतलेले आहे. शहरी व निमशहरी भागातील जनतेला बचतीची सवय लावण्यासाठी या बँका सतत प्रयत्नशील असतात.

➢ **नागरी सहकारी बँकेची कार्ये :**

१) ठेवी स्वीकारणे
२) कर्ज देणे
३) प्रतिनिधी म्हणून कार्य करणे
४) हुंड्या वटविणे
५) सुरक्षित खणांची सोय करणे
६) आधुनिक बँकिंग सेवा

७) स्वयंरोजगाराला मदत करणे

८) त्वरित ग्राहक सेवा

९) वित्तीय व्यवस्थापन

१०) कर्मचारी व अधिकारी यांना प्रशिक्षण देणे

➢ नागरी सहकारी बँकेच्या समस्या :

१) अनुत्पादक कर्जावर भर

२) प्रशिक्षणाचा अभाव

३) अपुरा निधी

४) अकार्यक्षम व्यवस्थापन

५) असमतोल विकास

६) वाढती थकबाकी

७) सदोष कर्ज धोरण

८) दुहेरी नियंत्रण

९) राजकीय हस्तक्षेप

१०) आधुनिक बँकिंग सुविधांचा अभाव

➢ नागरी सहकारी बँकेच्या समस्यावर उपाय :

१) उत्पादक कर्जावर भर

२) कर्मचारी वर्गास प्रशिक्षण

३) भांडवलात वाढ

४) कार्यक्षम व्यवस्थापन

५) समतोल विकास

६) थकबाकी वसुली

७) कर्जवाटपात सुलभता

८) एकेरी नियंत्रण

९) निष्ठावंत संचालक मंडळ

१०) आधुनिक बँकिंग सेवा

६.७ महत्वाच्या संज्ञा

- **ए. टी. एम. (Automated Teller Machine) :** बँकेची २४ तास पैसे काढणे व भरण्याची सुविधा.
- **सुरक्षित खण :** बँकेत मौल्यवान वस्तू, कागदपत्रे ठेवण्याची सुविधा.
- **अधिविकर्ष सवलत :** चालू ठेवी खातेदारांना खात्यातील शिल्लक रकमेपेक्षा अधिक रक्कम काढण्याची दिलेली सवलत.
- **हुंडी (Bill of Exchange) :** उधारीवर मालाची खरेदी केल्यानंतर भविष्यकाळात ठरावीक तारखेला रक्कम देण्याचे लेखी वचनपत्र.

६.८ स्वाध्याय

प्र.१ अ) खाली दिलेल्या पर्यायांमधून योग्य पर्याय निवडून विधाने पूर्ण करा व पुन्हा लिहा.

१) भारतात पहिली नागरी सहकारी बँक .... या वर्षी स्थापन झाली.

अ) १८४९ ब) १८७९ क) १८८९

२) नागरी सहकारी बँक .... भागात कार्य करते.

अ) शहरी ब) ग्रामीण क) जिल्हा

३) बँकिंग नियमन कायदा १९४९ नागरी सहकारी बँकांना सन .... पासून लागू करण्यात आला.

अ) १९६५ ब) १९६६ क) १९६७

४) नागरी सहकारी बँका या .... बँकेच्या सभासद असतात.

अ) प्राथमिक सहकारी ब) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी क) ग्रामीण सहकारी

५) भारतातील पहिल्या नागरी सहकारी बँकेचे '................' हे नाव होते.

अ) महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँक ब) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक क) अन्योन्य साहाय्यकारी मंडळी

ब) योग्य जोड्या जुळवा.

'अ' गट	'ब' गट
अ) बँकिंग नियमन कायदा	१) कर्जरोखे
ब) नागरी सहकारी बँक	२) २४ तास पैसे भरणे व काढणे
क) ए. टी. एम. सुविधा	३) मौल्यवान वस्तू ठेवणे
ड) स्वत:चा निधी	४) ग्रामीण क्षेत्र
इ) सुरक्षित खण	५) १९४९
	६) भागभांडवल
	७) १२ तास पैसे भरणे व काढणे
	८) १९४६
	९) गौण वस्तू ठेवणे
	१०) शहरी क्षेत्र

क) खालील विधानांसाठी एक शब्द / शब्दसमूह लिहा.

१) भारतातील पहिल्या नागरी सहकारी बँकेचे नाव.

२) शहरी भागातील पगारदार वर्ग, लहान व्यावसायिक, कारागिरांना कर्जपुरवठा करणारी बँक.

३) दागदागिने व मौल्यवान वस्तू सुरक्षितरीत्या ठेवण्यासाठी नागरी सहकारी बँकेने पुरविलेली सुविधा.

४) नागरी सहकारी बँकेने ग्राहकांना २४ तास पैसे भरणे व काढण्यासाठी उपलब्ध करून दिलेली सुविधा.

५) बँकींग नियमन कायदा १९४९ नागरी सहकारी बँकांना लागू झालेले वर्ष.

ड) खालील विधाने चूक किंवा बरोबर ते लिहा.

१) नागरी सहकारी बँक मोठ्या उद्योगधंद्यासाठी कर्जपुरवठा करते.

२) नागरी सहकारी बँका ग्रामीण भागात कार्य करतात.

३) महाराष्ट्र राज्यात नागरी सहकारी बँकांचा समतोल विकास झाला आहे.

४) नागरी सहकारी बँक आपल्या खातेदारांचा प्रतिनिधी म्हणून कार्य करते.

५) नागरी सहकारी बँकेच्या कार्यात कोणत्याही समस्या नाहीत.

इ) खालील विधाने पूर्ण करून लिहा.

१) भारतीय बँकिंग नियमन कायदा .... सहकारी बँकांना सन १९६६ पासून लागू करण्यात आला.

२) भारतात सन .... मध्ये पहिल्या नागरी सहकारी बँकेची सुरुवात झाली.

३) भारतातील पहिल्या नागरी सहकारी बँकेचे नाव .... असे होते.

४) नागरी सहकारी बँक मौल्यवान वस्तू ठेवण्यासाठी .... ही सुविधा पुरविते.

५) नागरी सहकारी बँका .... भागात कार्य करतात.

फ) अचूक पर्याय निवडा.

१) २४ तास सेवा उपलब्ध	
२)	बँकिंग नियमन कायदा
३) नागरी सहकारी बँक स्थापना	
४)	भाग भांडवल
५) सुरक्षित खण	

सन १९४९, ए.टी.एम., मौल्यवान वस्तू, सन १८८९, स्वत:चा निधी.

ग) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१) नागरी सहकारी बँक म्हणजे काय?

२) नागरी सहकारी बँकेचे सभासदत्व कोणाला दिले जाते?

३) नागरी सहकारी बँक खातेदारांचा प्रतिनिधी म्हणून कोणती कार्ये करते?

४) नागरी सहकारी बँकांच्या कार्याचे नियमन आणि नियंत्रण कोण करते?

५) व्यापारी हुंडी म्हणजे काय?

ह) खालील वाक्यातील अधोरेखित शब्द दुरुस्त करून वाक्य पुन्हा लिहा.

१) नागरी सहकारी बँका ग्रामीण भागात कर्जपुरवठा करण्याचे कार्य करतात.

२) भारतात पहिली जिल्हा सहकारी बँक सन १८८९ मध्ये स्थापन झाली.

३) नागरी सहकारी बँक मौल्यवान वस्तू ठेवण्यासाठी ए.टी.एम. ही सुविधा पुरविते.

४) नागरी सहकारी बँका या बँकिंग नियमन कायदा १९६० नुसार कार्य करतात.

५) नागरी सहकारी बँकेवर रिझर्व्ह बँकेचे व सरकारी खात्याचे नियंत्रण असते.

ई) गटात न बसणारा शब्द शोधा.

१) अ) चालू ठेवी, ब) बचत ठेवी, क) अधिविकर्ष सवलत, ड) मुदत ठेवी

२) अ) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक, ब) स्टेट बँक ऑफ इंडिया, क) नागरी सहकारी बँक, ड) राज्य सहकारी बँक

ज) योग्य क्रम लावा.

१) अ) कर्ज वाटप, ब) कर्ज मंजुरी, क) कर्ज मागणी

२) अ) राज्य पातळी, ब) गाव पातळी, क) जिल्हा पातळी

प्र.२ खालील संज्ञा स्पष्ट करा.

१) ए. टी. एम.

२) सुरक्षित खण

३) अधिविकर्ष सवलत

४) नागरी सहकारी बँक

प्र.३ उपयोजनावर / स्वमतावर आधारित प्रश्न.

१) नागरी सहकारी बँकेच्या कार्यावर शहरी भागाचा आर्थिक विकास अवलंबून असतो.

२) नागरी सहकारी बँकेच्या कर्जपुरवठ्यामुळे स्वयंरोजगाराला चालना मिळते.

प्र.४ टीपा लिहा.

१) नागरी सहकारी बँकेची कार्ये.

२) नागरी सहकारी बँकेच्या समस्या.

३) नागरी सहकारी बँकेच्या समस्यावर उपाय.

प्र.५ कारणे लिहा.

१) शहरी भागाच्या आर्थिक विकासामध्ये नागरी सहकारी बँकांचा वाटा महत्वाचा असतो.

२) नागरी सहकारी बँक आपल्या खातेदारांची प्रतिनिधी म्हणून कार्य करते.

३) नागरी सहकारी बँकेच्या कामकाजात अनेक समस्या असतात.

४) नागरी सहकारी बँकेची थकबाकी वाढत आहे.

५) नागरी सहकारी बँका खातेदारांना आधुनिक बँकींग सेवा पुरवितात.

प्र.६ खालील प्रश्नांची थोडक्यात उत्तरे लिहा.

१) नागरी सहकारी बँकेची कार्ये विशद करा.

२) नागरी सहकारी बँकेच्या समस्या विशद करा.

३) नागरी सहकारी बँकेच्या समस्यावर उपाय लिहा.

प्र.७ दीर्घोत्तरी प्रश्न.

१) नागरी सहकारी बँकेच्या समस्यावरील उपाय सविस्तर स्पष्ट करा.

२) नागरी सहकारी बँकेची व्याख्या सांगून कार्ये स्पष्ट करा.

३) नागरी सहकारी बँकेचा अर्थ सांगून समस्या स्पष्ट करा.